

Nieuwe uitgaven

RECENSIES

Georg Kreis, Gerd Krumeich, Henri Ménudier, Hans Mommsen en Arnold Sywottek (ed.), *Alfred Toepfer Stifter und Kaufmann. Bausteine einer Biographie-Kritische Bestandsaufnahme*, Hamburg, Christians Verlag, 2000, 488 pp., ISBN 3-7672-1373-7.

Jan Zimmermann, *Die Kulturpreise der Stiftung F.V.S. 1935-1945. Darstellung und Dokumentation*, Hamburg, Christians Verlag, 2000, 951 pp., ISBN 3-7672-1374-5.

De Hamburgse zakenman en mecenas Alfred C. Toepfer (1894-1993)¹ is in Vlaanderen vooral bekend als de man ‘achter’ de Rembrandtprijs, de door hem persoonlijk gefinancierde culturele onderscheiding die ondermeer werd toegekend aan René De Clercq, Stijn Streuvels en Cyriel Verschaeve (1935/36), Raf Verhulst (1940) en Felix Timmermans (1942). Die Rembrandtprijs was maar één van de tien prijzen die Toepfer via een netwerk van stichtingen liet uitreiken aan verdienstelijke ‘Volksduitse’ of ‘stamverwante’ schrijvers, geleerden en kunstenaars. Toepfer begon met zijn mecenaat in de vroege jaren dertig en ging er – op een onderbreking van 1945 tot 1947 na – mee door tot aan zijn dood in 1993. Vanaf de jaren vijftig lieten de Toepfer-stichtingen de ‘Volksduitse’ retoriek achterwege en presenteerde Toepfer zich als ‘Europeaan’. Ondanks die programmatrische heroriëntering is de continuïteit van Toepfers inspanningen opvallend en indrukwekkend. Zijn stichtingen overleefden, net als hijzelf, opkomst en neergang van het Derde Rijk en vonden schijnbaar moeiteloos een plaats in het herboren Duitsland van na *Stunde Null*. Ononderbroken was ook Toepfers belangstelling voor Vlaanderen en de Nederlanden in het algemeen. Tot vandaag wordt de Joost van den Vondel-prijs voor wetenschappelijke en culturele prestaties in ons taalgebied (en in Neder-Duitsland) betaald met Toepfer-geld.

Alfred C. Toepfer ontving zelf ongeveer honderd hoge onderscheidingen voor zijn werk, o.a. de De Gaulle-Adenauer-prijs voor uitmuntende prestaties op het gebied van de Frans-Duitse samenwerking (1992). Bij zijn begrafenis namen o.a. Helmut Schmidt en Edward Heath het woord om een “*ijverig voorvechter van de Europese zaak*” te eren.

1. Over Toepfer verscheen reeds eerder in *Wetenschappelijke tijdingen*: J. IPEMA, Alfred Toepfer – Nederduitser, Pan-Germaan of Groot-Nederlander?, in: *Wetenschappelijke tijdingen*, jg. 53, 1994, nr. 1, pp. 34-55 en K. SMITS, Stijn Streuvels en Hamburg. De voordrachtreis (1935) en de Rembrandtprijs (1936), in: *Wetenschappelijke tijdingen*, jg. 54, 1995, nr. 4, pp. 201-219.

Drie jaar na Toepfers dood verscheen de bundel *Ombres et Lumières sur les Fondations Toepfer*, onder redactie van Lionel Boissou (Straatsburg, 1996). Daarin kreeg Toepfer ineens de volle laag. Hij zou met zijn stichtingen de Nazi-dictatuur volop gesteund hebben en daar zakelijk nog beter van geworden zijn ook. Vooral zijn houding ten opzichte van de Elzas werd hem zeer kwalijk genomen. De polemiek leidde o.a. tot de opschorting van de samenwerking tussen de Toepfer-Stichting en de universiteit van Straatsburg.

De erfgenamen van Toepfer besloten de handschoen op te nemen. Ze stelden de archieven open en vroegen een onafhankelijke commissie van historici om haar licht over het verleden van de stichter te laten schijnen. Hun werk is nu beschikbaar: zeven gedegen opstellen, aangevuld met een kroniek. *Bouwstenen voor een biografie* noemen de samenstellers hun werkstuk. Daarmee is meteen het probleem met dit boek aangegeven. Het gaat om diepborende studies, elk met honderden voetnoten. Een bos waarin men de sporen van het wild soms verliest. En hoe diep er ook gegraven is: nog altijd blijft er van alles na te speuren. De Vlaamse lezer noteert enigszins teleurgesteld dat Toepfers activiteiten als *Abwehr*-officier in Nederland, België en Frankrijk (1940-1942) nog op een beschrijving wachten.

De zeven opstellen behandelen zowel Toepfers (cultuur)politieke opvattingen en -strategieën, als de activiteiten van de verschillende bedrijven die hij (mee) geleid heeft. Het hier verzamelde materiaal helpt in ieder geval een aantal mythes uit de wereld. Zo zal o.a. de tekst over Toepfer in de *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* grondig dienen herschreven te worden.

Een van de auteurs van de bundel beschrijft Toepfer als een “*eclectisch pragmaticus*”, een “*macher*”, eerder dan een denker. Daarom is het ook zo moeilijk om een welomlijnd beeld van zijn ‘programma’ te geven. Toepfer zelf noemde in zijn memoires zijn ervaringen in de *Wandervogel*-jeugdbeweging, in de tijd net voor de Eerste Wereldoorlog “*beslissend*” voor zijn verdere leven. Liefde voor de natuur, een zekere afkeer voor het stadsleven en vooral een wazig geloof in de reddende kracht van het *Volkstum* hoorden tot het wereldbeeld van deze jongeren. De Duitse natie zou “*herboren en gereinigd*” worden in het bad van het *Volkstum*.

In 1914 nam Toepfer vrijwillig dienst. Hij diende aan het front in Vlaanderen en Galicië en klom op van eenvoudig soldaat tot officier. Na de Duitse nederlaag bleef hij in (para)militaire dienst. Als lid van een vrijkorps hielp hij ijverig mee om de Duitse revolutie neer te slaan. Geen wonder dat het Verdrag van Versailles en de Weimarrepubliek hoog op zijn zwarte lijst kwamen te staan.

Vanaf 1920 wijdde Toepfer zich aan de graanhandel. Met groot succes. Spoedig beschikte hij over een aanzienlijk kapitaal, dat hij deels wenste te gebruiken voor zijn (cultuur)politieke idealen. In vroege testamenten uit de jaren twintig bepaalde hij dat zijn nalatenschap diende gebruikt te worden voor projecten van

‘algemeen nut’, o.a. voor het bouwen van jeugdherbergen in de ‘grensgebieden’ van de Duitse cultuurkring. Rond 1930 vond hij een formule die hem toestond om nog bij zijn leven een deel van zijn kapitaal uit handen van de fiscus te halen en het toch persoonlijk te blijven controleren: hij bracht het onder in de Stichting F.V.S. (Hamburg) en J.W.G. (Liechtenstein). De afkortingen staan respectievelijk voor Freiherr Vom Stein en Johann Wolfgang Goethe. Door de afkorting F.V.S. te gebruiken (en twijfel te laten bestaan over de precieze betekenis) maskeerde Toepfer zijn anti-Weimar- en anti-Versailleshouding. Vom Stein gold als held van het verzet tegen Napoleon. Via F.V.S. verwierf Toepfer een aantal grote landgoederen (o.a. Hof Thansen in Niedersachsen), die hij liet inrichten als culturele ontmoetingsplaatsen. Toepfers ‘programma’ was er met de tijd niet duidelijker op geworden. Hij was nog steeds gefascineerd door een ‘Nederduitse Ruimte’ die voor hem van Noord-Frankrijk tot aan het Balticum liep en waarin zijn eigen Neder-Duitsland een leidende rol te spelen had. Voorts zette hij al zijn middelen in om de contacten tussen ‘Volksduitsers’, ‘Grensduitsers’ en ‘verwante Germaanse stammen’ (inclusief Britten en Scandinaviërs) te bevorderen. Waar al die contacten uiteindelijk toe moesten leiden is niet zondermeer duidelijk. Wellicht tot een soort Europa der Volkeren met een zware Duitse stempel.

Aan de machtsovername van Hitler besteedde Toepfer aanvankelijk weinig aandacht. Een tijdlang oefende hij, via een bedrijfsblad, kritiek uit op de economische politiek van het nieuwe regime. Het tijdschrift werd verboden en Toepfer koos eieren voor zijn geld. Hij zou voortaan samenwerken met de nieuwe machthebbers, maar wel op zijn manier. Hij koos voor vormen van collaboratie waarbij hij een hoge graad van onafhankelijkheid kon bewaren. Een ‘win-win-situatie’ zou dat tegenwoordig heten, want Toepfers ‘onafhankelijkheid’ straalde ook af op de nazi-staat, die haar aanvoerde om de thes van de algehele gelijkgeschakeling te ontcrachten. In de praktijk bevolkte hij zijn stichtingen met ‘nuttige’, meestal niet zeer prominente nationaal-socialisten die hem zijn gang lieten gaan. Zelf werd hij nooit lid van de NSDAP. Toepfer deelde ook nooit de nazi-obsessie met de verduitsing van het ‘oosten’. In die zin vulde hij ook een ‘gat in de markt’. Nog een reden voor onder andere Goebbels om hem geen strobreed in de weg te leggen.

Van 1936 af liet Toepfer een regen van grote cultuurprijzen (er zaten hoge bedragen aan vast) over zijn ‘werkgebied’ neerdalen. De Vlamingen Streuvels, De Clercq en Verschaeve waren de eerste laureaten van de Rembrandtprijs, gereserveerd voor de Nederlanden.

Toepfers ‘persoonlijke’ cultuurpolitiek was binnen het Derde Rijk een unicum. Beide partijen schenen er wel bij te varen. Maar toch liep het mis. Op 14 juni 1937 werd Toepfer gearresteerd en hij zou bijna een vol jaar in hechtenis blijven. Deze episode is aanleiding geweest tot heel wat mythevorming over Toepfer als ‘verzets-

held'. De waarheid is prozaïscher. Het was de fiscus die Toepfer achter de tralies deed belanden. Hij werd verdacht van het opzetten van frauduleuze fiscale constructies en van het maskeren van bedrijfswinsten via de stichtingen. De Gestapo profiteerde van de gelegenheid om hem ook ideologisch door te lichten, maar vond niets wat de moeite waard was om er een proces over te voeren. Vanuit zijn cel bleef Toepfer aan allerlei touwtjes trekken en de zaak werd ten slotte geseponeerd. Toch moest Toepfer een soort compromis aanvaarden: formeel zou hij zich uit de stichtingen terugtrekken en ze onder de voogdij van een hoge SS-officier plaatsen: Werner Lorenz, een specialist van de nazi-*Volkstum*-politiek. In de praktijk veranderde er niets. Lorenz bemoeide zich niet met het dagelijks werk van F.V.S. In 1942 werd de voogdij weer opgeheven en nam Toepfer alle rechten weer op.

In 1940 ging Toepfer opnieuw in dienst, nu als *Abwehr*-officier, d.w.z. in de militaire inlichtingendienst. Hij werd na de Duitse inval belast met *Volkstum*-kwesties in Nederland, België en Noord-Frankrijk. Helaas hebben de historici ons over deze episode, zoals al gesignaleerd, nog niets nieuws te melden. Een van de auteurs heeft daarover een aparte studie beloofd.

Terwijl Toepfer deelnam aan de veldtocht in het westen, breidde zijn bedrijf zijn activiteiten uit naar het oosten, in het spoor van de zegevierende *Wehrmacht* en de nieuwe Duitse 'kolonisten'. Er werd een filiaal opgericht in o.a. Posen. De firma Toepfer diversifieerde haar activiteiten en ging ook bouwmaterialen verhandelen.

Toepfer zelf bleef in Parijs tot oktober 1944. Zijn opdracht voor de *Abwehr* (studie van de mogelijkheden om aan *Volkstum*-politiek te doen in Frankrijk) was einde 1942 afgelopen. Hij kreeg een nieuwe taak, in de lijn van zijn burgerlijke activiteiten: het verwerven van deviezen via export uit Frankrijk naar bezette of neutrale landen. Het vehikel voor die operaties was een 'gemaskerde' firma: Stahlberg & Co. In de slotfases van de Wereldoorlog was hij nog betrokken bij het transport van goederen naar Duitsland vanuit Slovaakije. De 'economische' biografie van Toepfer is ongetwijfeld fascinerende lectuur voor wie zich wil verdiepen in de vervlechting van de 'burgerlijke' bedrijven met het nazi-staats- en partijapparaat, maar ze voert ons ver weg van de *Volkstum*-politiek en van Toepfers belangstelling voor de Nederlanden.

Na de oorlog werd Toepfer gearresteerd door de Britten. Hij bleef bijna twee jaar gevangen en werd in die periode uitvoerig ondervraagd over al zijn activiteiten. De geallieerden lieten hem ten slotte gaan. Hij werd helemaal witgewassen en gold als 'onbelast'. Hij herkreeg de rechten over al zijn bezittingen en stichtingen en hernam spoedig zijn activiteiten, zij het met een aangepaste en nu ondubbelzinnig

Europese retoriek en ook met een zwaarder accent op het element ‘natuurbescherming’. Het leverde hem ten slotte de brede Europese erkenning op die we hierboven al signaleerden.

In een aparte studie heeft Jan Zimmermann de 84 prijsuitreikingen die via de stichting F.V.S. totstandkwamen tussen 1935 en 1945 nader onderzocht. Bijna al de bestaande feitelijke documentatie werd verzameld in een boek van tegen de 1000 bladzijden. De meeste laureaten zijn vandaag nobele onbekenden: schrijvers, volkskundigen, historici, een paar componisten en architecten... De bekendste naam zal die van de Britse componist Ralph Vaughan Williams zijn.

Uiteraard gaat de belangstelling van de lezer uit de Nederlanden in de eerste plaats naar de geschiedenis van de Rembrandtprijs. Zoals voor de andere prijzen belicht Zimmermann doelstellingen, samenstelling van de jury, keuzecriteria en omstandigheden van de prijsuitreikingsceremonieën. Daarbij komt zijdelings informatie boven in verband met de relaties tussen de Vlaamse nationalist en hun Hamburgse mecenas. De belangrijke rol die Antoon Jacob in het Toepfer-netwerk heeft gespeeld, was al min of meer bekend. Toepfer betaalde een deel van het loon van Jacob als lector aan de universiteit van Hamburg en maakte hem ook tot jurylid van de Rembrandtprijs. Nieuw is dat ook August Borms een tijdje van de financiële steun van Toepfer heeft genoten. Borms' *Tien Jaren in den Belgischen Kerker* waren in 1930 ook in het Duits verschenen. In 1935 kocht Toepfer een deel van de resterende oplage op en stuurde exemplaren rond in zijn netwerk. Hij vond het vooral interessante lektuur voor soldaten omdat het de “*labiele toestand en de spanningen in de Belgische staat*” goed weergaf. Borms zelf kreeg minstens twee jaar lang 100 RM per maand toegestopt. Een andere Vlaamse Toepfer-vriend was Wies Moens, die verschillende keren op Hof Thansen verbleef. Onmisbaar in de relaties met de Vlamingen was ook de Duitse historicus Robert Paul Oszwald, die zich tijdens de Eerste Wereldoorlog intensief met het activisme en de activisten had beziggehouden.

Uniek in de geschiedenis van de F.V.S.-prijzen is het feit dat de ‘Rembrandt’ ook in volle bezettingstijd tot drie keer toe publiek kon uitgereikt worden. Blijkbaar bestond alleen in Vlaanderen de nodige collaboratiebereidheid om tot dat vertoon over te gaan. Pogingen om gelijkaardige plechtigheden op te zetten in Nederland mislukten.

Wat moet nu de conclusie zijn van dit alles? Voor de historici is het duidelijk: er is geen reden om – bij de huidige stand van het onderzoek – terug te komen op het verdict dat na de geallieerde denazificatie-verhoren werd geformuleerd: Toepfer was en is ‘onbelast’. Hij was geen nationaal-socialist en geen racist. Hij heeft zich nooit ingespannen om de verderfelijke doelstellingen van de nazi-dictatuur te helpen realiseren. Anderzijds heeft hij ook nooit een vinger uitgestoken om Hitler

te bestrijden of zijn slachtoffers bij te staan. Enig opportunisme (vooral na het keren van de krijgskansen) was hem niet vreemd. En zijn eigen doelstellingen stonden zeker niet haaks op het nazi-programma. Slechts tegen één van de 84 laureaten van de F.V.S.-prijzen rees er ooit bezwaar vanwege de overheid.

Deze historisch-wetenschappelijke bevestiging van Toepfers 'vrijspraak' staat in het inleidende hoofdstuk. Wie voortleest, zal verderop toch wel af en toe de wenkbrauwen fronsen, met name bij de analyse van Toepfers economische activiteiten. De schrijver van het stuk over Toepfer als 'exporteur' in het bezette Frankrijk wijst op de grote ijver waarmee hij tewerk ging en komt tot de conclusie dat *Hauptmann* Toepfer, zij het op eerder bescheiden wijze, wel degelijk heeft meegeholpen aan de plundering van een stuk bezet gebied. De vervlechting van de firma Toepfer met de Duitse oorlogsmachine was indrukwekkend en Toepfer zelf bleef ook voortdurend zijn politiek-militaire taken vermengen met zijn zaken.

Op basis van dit dossier komen anderen wellicht tot een andere uitspraak. De commissie (en Jan Zimmermann) hebben ons in ieder geval een fenomenale documentatie bezorgd. [BERT GOVAERTS]